پێگەی بەڕێوەبەرایەتییەکانی گومرگ و دارایی کۆماری کوردستان لە بەر ڕۆشنایی بەڵگەنامەکاندا

(١٩٤٧-١٩٤٢ز)

فەرەیدوون حەکیمزادە

ئیمەیل:feridoon.hakimzade@gmail.com

پوختە:

مەبەستی سەرەکیی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە لێکدانەوەی ڕۆڵی بەڕێوەبەرایەتییەکانی گومرگ و دارایی لەسەر کۆماری کوردستان. بۆ گەیشتن بەم مەبەستە، لە مێتۆدی زانستیی وەک بەیان- شرۆڤە و هەروەها شیکاریی دەق و بەڵگەنامەکان کەڵک وەرگیراوە. ئەم توێژینەوە لە چوار تەوەری سەرەکی پێک دێ کە یەکەم بریتین لە بارودۆخی شاری مەهاباد لە ساڵانی ١٩٤٢ تا ١٩٤٧ز هاتنی سوپا بێگانە وەک ڕووس بۆ ناو شار- دووهەمیش دامەزرانی کۆماری کوردستان بە پێی ڕاپۆرتەکانی بەڕێوەبەرایەتییەکانی گومرگ و دارایی- سێهەم هێنانی چەند بەڵگەیەکی گرینگی ئابوری کە دەرخەری ڕادەی بەرزی یا نزمی بژیوی خەڵکانی ئەو دەڤەرەیە بە پێی ڕاپۆرتەکان ـ چوارەم تەرخانکردن و تاوتوێکردنی ئەو بەڵگانەی لەو دوو ئیدارە دەرچوون و چۆنییەتی بارودۆخی سیاسی ئەو فەترە زەمەنییە ڕوون دەکەنەوە. ئەم توێژینەوە گەیشتووەتە ئەو دەرەنجامە کە گومرگ و داهاتی ئەم ناوەندە ئابوورییە لەوسادا گرینگییەکی تایبەتی بووە و یەکی لەو مژارانە بووە کە لەلایەن بەرپرسانی کۆمارەوە مشووری لێ خوارەوە و لەو پێناوەدا چەند ستراتیژیی سەرەکییان گرتووە بەر وەک: پەرەپێدانی ئابووری ناوچە لە ڕێگای هاندانی خەڵک بۆ کشتوکاڵ بە مەبەستی خۆبژیوی؛ پشتیوانی لە بەرهەمی خۆماڵیی وەکوو گەنم، جۆ و تووتن و....، کۆنترۆڵی گومرگ لەبابەت ناردن و هاوردن و ڕێگریی لە فرۆشی داهاتی خۆماڵی لە دەرەوە و بەپێچەوانە، پشتگری لە فرۆشتنن و خوردکردنەی داهاتی خۆماڵی لە چوارچێوەی سنوورەکانی حکومەتی کوردستاندا.

وشەی سەرەکی : کۆماری کوردستان، مەهاباد، گومرگ، دارایی، سۆڤییەت، تووتن

خلاصه:

هدف اصلی این تحقیق شامل تحقیق در مورد نقش اداره‌ی گمرک و دارایی در دوره‌ی سالهای ۱۳۲۱-۱۳۲۶ شمسی میباشد. برای رسیدن به این هدف از متد علمی مانند توضیحات متن و اسناد کمک گرفته شده است. این تحقیق از چهار موضوع پایه تشکیل شده که اول اوضاع مهاباد در سالهای ۱۹۴۲ تا ۱۹۴۷ میلادی بیان میکند. مانند آمدن سپاه روسیه به شهر- دوم تشکیل حکومت کردستان در آینه‌ی اسناد و گزارشهای اداره‌های گمرگ و دارایی و سوم آوردن چند سند اقتصادی که موقعیت بالا و پایین بودن وضع اقتصادی مردم منطقه را نشان میدهد. چهارم کندوکاو در این سندهای این دو اداره و چگونگی اوضاع سیاسی آنزمان را روشن میکند.

این تحقیق به این نتیجه رسیده که درآمدهای گمرگ در آنزمان اهمیت خاصی داشته و یکی از این موضوعاتی بوده که مسئولان را بر آن داشت که مردم را به سمت کشاورزی سوق دهند. پشتیبانی از کاشت محصولات محلی مانند گندم و جو و توتون در راس کار آنان بود.

کنترل اداره گمرگ در صادرات و پیشگیری از فروش محصولات داخلی به بیرون از کردستان و برعکس.

کلمات کلیدی: مهاباد، گمرگ، دارایی، روسیه، توتون.

The role of the customs administration in the government of Kurdistan (١٩٤٢-١٩٤٧).

Fereydoun hakim Zadeh.

Email: feridoon.hakimzade@gmail.com

Summary (Abstract)

The main purpose of this paper concerned with the review and survey of the role of custom management in Kurdistan republic (١٩٤٦) government. To achieve this goal, by a historical approach, methods such as analytical-descriptive, text analysis and documentary analysis were used. This research includes four main topics, namely conditions of Mahabad city from ١٩٤٢ to ١٩٤٧; establishment of the Kurdistan republic in ١٩٤٦; showing several historical documents about living of local people and analysis of custom office in the Kurdish government in Mahabad. The research findings suggest that Customs and its revenue were very important at that time as a result the authorities of the Republic of Kurdistan more or less have paid attention to this economic center; so, in this regard, they have adopted various strategies for example Economic development of the region with the aim of self-sufficiency and back up local products such as wheat, barley and tobacco. Controlling the customs office and supervising exports and imports So that they prevented the sale of domestic products outside the borders, while transactions inside the Kurdistan were encouraged by the Kurdish management.

Keywords:

Republic of Kurdistan; Mahaba، Customs، Property،Russia، Tobacco

پێشەکی

گومرگ یەکێک لە بنەڕەترین سەرچاوەی ماڵییە بۆ دەوڵەتان کە نە تەنیا لە بواری ماڵییەوە قازانجی بۆ دەوڵەتان هەیە، بەڵکوو ئامرازێکە بۆ بەرەو پێش بردنی ڕەوتی ڕامیاری و سیاسی وڵاتان. بۆیە ڕادەی چالاکی گومرگ بۆ هەر وڵاتێک گرینگە. بە کەندوکۆژی بەڵگەکان دەتوانین لە چۆنییەتی پێک هاتنی ئەو بەڕێوەبەرایەتیە حاڵی بین. لە سەفەرنامەکان دا وشەی گومرگی شاهبەندەر و هتد بەرچاو دێ. وشەی گمرگ یونانییەکان داهێنانیان بۆ کرد و بە گومرکی بێژیان دەکرد. دوایش عوسمانییەکان وەریانگرت و قاجارییەکانیش دوایی لە عوسمانییەکان فێر بوون.(صفی نیا، بی تا، ٩-١٠، محبوبی، ٢٥٣٧: ٢٧٩/٢). ساڵی ١٨٩٨ی زایینی ناسرەددین شای قاجار بە هاوکاری بلژیکییەکان بە سەرۆکایەتی ئاغای نەوز Naus یەکەمین بەڕێوەبەرایەتی گومرگیان دامەزراند.(لیتن، ١٩٧٨: ١٧٨-١٧٩) یەکێک لەو گومرگانەی لە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی بوونی بووە و ئیشی لێکراوە گومرگی مەهاباد بووە.

لە ورمێ سمایل ئاغای شکاک(سمکۆ) بۆ وەرگرتنی گومرگ بنکەیەکی دانابوو کە لەتیف چاوەش ناوێک بەسەری ڕا دەگەیشت. ئەو شتومەکەی لە شارەکانی مەراغە و خۆی و تەورێز دەهاتنە ورمێ یا لە ورمێ ڕا دەچوونە شارەکانی تر دەبوو گومرگ کرێن و دەبوو وەسڵەی شتومەکەکانییان پێ بێ، ئەو زەمان توتن زۆر دەفرۆشا.

ئەوەش نمونەی وەسڵەکە لەوێ دا نووسراوە خاوەنی ئەو ماڵە هیچکەس حەقی نییە ڕێگری بێ. دوایی بە زمانی فارسیش ئەوەی دووپات کردووەتەوە و جێگای واژۆی بۆ سەرۆکی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ، لەتیف چاوەش هێشتۆتەوە. (تمدن،١٣٥٠: ٤٧١)

اداره گمرکات ارومی

اجازەنامە لطیف چاوش

خودانی ئەوی پتن کومالی تجارەتی هەیە چە کس مزاحم نبیت. کە حامل مال استاندارد است.

این ورقه هیچ کس حق مزاحمت را ندارد.   محل امضا

***

له دامەزرانی گومرگی مەهاباد سەدەیەک زیاتر تێپەڕ دەبێ، زۆر بەڵگەی کۆنی لەسەر هەن کە ڕێکەوتەکەیان دەگەڕێتەوە سەر تافی مۆزەفەرەددین میرزای قاجار_ ١٦ی ئازاری ١٨٩٩ز- ٥ی زیحەجەی ١٣١٦ی کۆچی مانگی - کە خوالێخۆشبوو محەممەدئەمین سەرڕشتەدار(سوارەی موکری) نووسیویەتی و لەمەڕ هێنانی شتومەک لە دەوڵەتی عوسمانی ڕا بۆ مەهاباد دەدوێ. سەرڕشتەدار بە مانای "حیسابدار"ی ئەوڕۆییە کە لە تافی حکومەتی قەجەری لە ئێران باو بوو. (صمدی،١٣٨٠: ٥٦)

تا ڕێبەندانی ١٩٢١ز تەواوی ئیشی گومرگی و دارایی شارەکانی تیکاب و شاهیندژ و سەردەشت (ئالان، ئەشکان، دەرماناوێ و قەڵەڕەشێ) و پیرانشار(لاجان، ترکەش، کۆنەلاجان و پیران) لە ژێر دەسەڵاتی گومرگی مەهاباد دابوون و ئیشەکانیان لە مەهاباد بەڕێوە دەچوو. " لە ڕێکەوتی ١٣٢٠/٩/١هـ ، ٢٢ی نوامبری ١٩٤١ز شارەکانی تیکاب و شاهیندژ لە مەهاباد جیا بوونەوە و چوونە ژێر دەسەڵاتی مەراغە. (بەڵگەی ٧٧٠٧٧- ١٩٤٢)."گومرگی مەهاباد کە لە دەورەی کۆمار گوازرابۆوە میاندواو، شەش ڕۆژ دوای لە سێدارەدانی قازییەکان لە ١٣٢٦/١/١٦هـ ١٩٤٧/١/٦ز بۆ جاری دووهەم لە مەهاباد دەست بەکار بۆوە.(بەلگەی٤٠٩/٢: ١٩٤٧)

***

ئاڵوگۆڕەکانی ناوچە وەک پێک هاتنی کومیتەی ئازادیستان(١) لە ساڵانی ١٢٨٤ی هەتاوی-١٩٠٥زایینی و دوایی کێشەکانی سیاسی جیهان لە ساڵی ١٩٤١ز و دەست پێکردنی شەڕی دووهەمی عالەمی و هاتنی هێزەکانی ڕووس بۆ شاری مەهاباد لە ٢٥ی تەموزی ١٩٤١ز، شوێنی لەسەر کوردستان بەگشتی و مەهاباد بە تایبەتی دانا. بۆ یەکەم جار لە ٢٥ ستامبری ١٩٤١، یەک مانگ پێش دەست بەسەر داگرتنی ئێران لەلایەن هێزەکانی بریتانیا و سۆڤییەت، دو ئەفسەری ئینگلیسی و ئەمریکایی لە مەهاباد لەگەڵ قازی محەممەد چاوپێکەوتنیان دەبێ، لەو چاوپێکەوتنەدا، قازی محەممەد گەلاڵەی یەکگرتوویی کوردستان بۆ دو ئەفسەری ناوبراو باس دەکات، لێیان دەپرسێ چۆن دەتوانێ پەیوەندی لەگەڵ گەورەی ستادی هێزەکانی بریتانیا بگرێ. ئەفسەری ئینگلیس لەو چاوپێکەوتنەدا بەشێوەیەکی جوان هەڵسوکەوتی کرد و قازی محەممەدی بۆ ئەو گەلاڵەیە تەشویق نەکرد، دوایی ئەو سەر لێشێواویە بوو کە قازی محەممەد لەگەڵ سۆڤیەتییەکان واریدی ووتوویژی سیاسی بوو.(کۆچێرا، ١٣٧٧، ١٩٧) بە چەشنێک پێشتر حیزبی ئازادیخواهانی کورد (بەڵگەی ١٧٦: ١٩٤٢) بە ڕابەری عەزیز زەندی (عەزیز ئاڵمانی) و هاوڕێیەتی میرزا مستەفا

سوڵتانیان و عەبدولڕەحمان زەبیحی و لە مەهاباد دامەزرابوون و دوایی بوونی کۆمەڵەی ژێکاف و پێکهاتنی حیزبی دیمۆکرات و کۆماری کوردستانی لێکەوتەوە. نامەکانی وەزارەتی داخلە و بەڕێوەبەرایەتی دارایی و بەڕێوەبەرایەتی گومرگ گوزارشن لەسەر بارودۆخ و چۆنییەتی هەڵس و کەوتی ئابوری و سیاسی خەڵکی ئەو دەڤەرە. ئەو لێکۆڵینەوە بەڵگەیە تێدەکۆشێ لە نیگای حکومەتی ئەو کاتە بڕوانێتە ڕووداوەکان و ڕاستی و درۆیەکان وەک ئەمری واقیعی ڕووداوەکان هەڵسەنگێنێ. ئەو بەڵگانە پیشاندەری باری ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی خەڵکانی ئەوان دەمانن. خوێندنەوە و ڕاڤەکردنی بەڵگە و نامەکان ڕادەی ئەمنی و ئابوری و سیاسی و پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان لەگەڵ دراوسێکان دەردەخا. خاڵێکی بەرچاو و سەرنجڕاکێش تەداخولی بەڕێوەبەرایەتییەکانی گومرگ و دارایی لە کێشە ناوخۆیەکانی ئەو دەڤەرەیە کە بە پێی یاسا هیچ پێوەندی بەو دوو بەڕێوەبەرایەتییەوە نییە.

بۆمبارانی شاری مەهاباد لە ٥ی خەرمانانی ١٣٢٠هـ/ ٢٧ی ئابی ١٩٤١ز، کە بە ساڵی تەیارە ڕەشەکە مەشهور بوو و دوایی هاتنی سوپای ڕووسیا بۆ شاری مەهاباد ڕۆژێک دوای بۆمباران، لە تافی شەڕی دووهەمی عالەمی، ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە هەڵس و کەوت خەڵکی ئەو دەڤەرە پێک هێنا. "سوپای ڕووس بە پێچەوانەی هەڵس و کەوتییان لە ڕەوتی شەڕی یەکەمی جیهانی، ئەوجارە نە کەسییان گرت و نە کەسییان کوشت."(هێمن،١٩٧١: ١٧)

هاتنی سوپای سۆڤییەت و کەمڕەنگ بوونەوەی دەسەلاتی حکومەتی ناوەندی و هەروەها دارمانی حکومەتی پەهلەوی یەکەم، هۆکارێک بوو بۆ جموجۆڵی سیاسی و ئاشکرا بوونێکی بە پەلە لە نێو پیاوانی ڕووناکبیری شاری مەهاباد. هاتوچۆی ڕووسەکان و بانگهێشتی سی کەس لە گەورەکانی مەهاباد بۆ وڵاتی باکۆ، هەروەها چاوپێکەوتنیان لە شاری باکو و میرجەعفەر باقرۆف سەرۆکی ئەودەمی ئازەربایەجان، هەوای سەربەخۆیی و سەروەری لە مێشکی خوالێخۆشبوو قازی محەممەد و شاندی یاوەری زۆرتر کرد، هەڵبەت لە پێشداش ئەو بیرۆکەیە لە مێشکایان دا هەبوو، هەر ئەوە بوو کە لە گەڕانەوەیان لە ڕێکەوتی ٢٢ی/کانوونی یەکەمی/١٩٤٦زاییینی چالاکییە نەهێنییەکانی کۆمەڵەی ژ.یکافیان ئاشکرا کرد و ئیعلامی کۆماری کوردستان کرا.

"کاربەدەستانی کۆمارە ساواکەی کوردستان لە پێش هەموو شتێک دا بایەخییان داوە بە خۆبژێوی، بۆیە لایەنی چاندنی گەنم و جۆ و دەغڵ و دانییان لە لا گرینگ بووە، کە ئەو سەردەمەی ئابووریی ناوچەکەیان پێک هێناوە، واتە ئابوری لەسەر بناغەی کشتوکاڵ بووە، بۆیە

بژیوی خەڵکیش بەستراوە بووە بەم بەرهەمە کشتوکاڵییانە. لە گۆڤاری نیشتمان ژمارە یەک حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٣ز باسێک دێننە ئارا بە ناوی "بۆ گەنم کڕ"،"(نیشتمان١،١٩٤٣: ١٦)

لە ڕێکەوتی ١٣٢٤/١١/١٩- ٨ی کانوونی دووهەمی ١٩٤٦زایینی لە ڕۆژنامەی کوردستانی ژمارە ١٥ ئاگادارییەک بڵاو دەکاتەوە کە لەودا سەرۆکی شەریکەی تەڕەقی کوردستان محەممەدئەمین موعینی داوا لە خەڵک دەکا و ئاوا دەنووسێ:" **لە بەرهەمی کۆڕی ڕۆژی هەینی ١٩ی ڕێبەندانی ١٣٢٤ی هەتاوی وا قەرار درا سەرمایەی ئەسڵی شرکەت بە یەک میلیون تمەن دانراوە، کە سولسێکی نەغدە دو سولسی دیکە قەبزی سپردەی دوخانییە لە کەسانێکی پوڵی نەغدیان نییە، قەبووڵ دەکرێ، بەڵام قازانجییان بۆ حیساب ناکرێ، هەتا وسولی پارە. ئەو قەبزانە و شرکەتی تەڕەقی ئیزن درا کە سەرمایەی خۆی بە دوو بەرامبەر بۆ بڕە پارەکە زیاد بکرێ. کەسانێکی تا وێستا سەهمیان نەکڕیوە ئەوانیش دەتوانن بە قەبزی دانراوی دوخانییە هەرچەند سەهمێک بیانهەوێ بکڕن. هەر سەهمی شرکەت یەک هەزار تمەنە. لە بڕواری ئەو نووسراوەیە قەبزی دوخانییە قەبووڵ دەکرێ هەتا ئاخیری مانگی ڕەشەمەی ١٣٢٤، هەرکەس دەیهەوێ قەبزی خۆیان بە نێوی شرکەتی تەڕەقی بکەن.**" (کوردستان ١٥: ٤). شەریکەی تەڕەقی لە مەهاباد وەک گومرگ ئیشی کردووە و نوێنەری لە مەهاباد هەبووە. قوماش و پارچەی هێناوە و لەگەڵ باشووری کوردستانیش مەعاملە هەبووە. ئەو شەریکەیە دوایی تێکەڵ بە ئیدارەی گومرگ کراوە و دەستوری لەو وەرگرتووە.

نمونەیەک لە نووسراوەکانی بەرپرسانی کۆمار بۆ یەکتر کە لەودا دەردەکەوێ کە شەریکەی تەڕەقی لە مەهاباد دا بوونی هەبووە. لەودا کەریم خوسرەوی سەرۆکی بەڕێوەبەرایەتی نەوتی مەهاباد داوای پارەی نەوتی ناردراو بۆ شەریکەی تەڕەقی لە شارەوانی دەکا و غەنی خوسرەوی سەرۆکی شارەوانی ئەودەمی مەهاباد شیکاری چۆنییەتی مەسرەفی نەوتی داواکاری دەکا. ئەو نوسراوەیە چۆنییەتی ئاڵوگۆڕ کردنی نامە لە بەڕێوەبەرایەتییەکانی ئەودەممان پیشان دەدا.

***

ئاغای کەریم خوسرەوی

جوابی ژمارە ١٨٦- ١٣٢٥/٩/١٧هـ (٨ی/تشرینی دووهەمی/١٩٤٦ز) موزوعی بیست بەرمیل گازاوییل و نەوتی ڕەشی مەسرەفی حەمامی شێر و خورشید، تا زەمانێک کە لە ژێر نەزەری من

دا بووە، بەپێی وتەکانی خۆت بڕی هەزار تمەن بابەتی نرخی گازاوییل و نەوتی مەسرەفی ئەو ئاخیرانەی حەمامی شێر و خورشید دراوە بە شەریکەی تەڕەقی و تا ئەورۆ بۆ تەسویەی ئەو هەزار تمەنە و تەکوزی بەڵگەی قەتعی حازر نەبوون. ئێستاش ئەمن نازانم لە ڕووی چ شتێکی نرخی بیست بەرمیل گازاوییل و نەوتی ڕەشی دەکەن؟ پێویستە خۆتان لەگەڵ کاغەزی حیسابەکان لە شارەوانی حازر بن تا حیسابی ناوبراو تاو و توێ بکرێ، هەڵبەت لەڕووی کاغەزی رەسیدەکان حیسابەکە پاک دەکرێتەوە.

سەرۆکی شارەوانی مەهاباد. خوسرەوی

بەڵام بەڵگە و دۆکۆمێنتەکانی وەزارەتی دارایی و گومرگ لە باسی بنەڕەتی خۆیان واتە ئابوری و شتومەک و پارە، دەگوازنەوە بۆ ڕاپۆڕتی ڕۆژانەی چۆنییەتی هەڵس و کەوتی پیاوانی دەخیل لەو پێکهاتە سیاسییەی کە لە مەهاباد هاتبووە ئاراوە.

***

بارودۆخی گومرگ لە شاری مەهاباد لە ساڵانی ١٩٤٢ تا ١٩٤٧ز

هێزەکانی سۆڤییەت بەدوای وەرگرتنی ئیمتیازی نەوتی باکوری ئێراندا بوون، بۆیە پشتیوانیان لەبزووتنەوەی سەربەخۆیی خوازی لەمەهاباد و تەورێز کرد، گەلی ئازەربایەجان (تەورێز) و کوردیش لەو هەوا خۆش و دلاوێنەدا خۆیان نەگرت و تووشی ئەزموونێکی قورس و لە هەمان کاتیش دا شادیهێنەر بوون. کۆمەڵەی ژ.ێکاف، دوای چەندین ساڵ نەهێنیکاری و چالاکی کەسانێکی وەکوو: حوسێن زێڕینگەران (فروهەر)، عەبدولڕەحمانی زەبیحی، عەلی ریحانی بە ئاشکرا کۆماری کوردستانی ڕاگەیاند. (حەکیمزادە،٢٠٢١: ١٩).

لە ماوەی حکومەتی یازدە مانگەی کۆمار و بەڕێوەبەرایەتی گومرگ لە هۆڵی شارەوانی قەرار بوو بگوازرێتەوە گاڕاژی تەنیشت بەڕێوەبەرایەتی مانگی سوور، بەڵام سەرۆکی گومرگ قەبووڵی نەکرد. سەرۆکی گومرگ نامەیەک دەنوسێ بۆ سەرۆکی پارێزگای ٤ و داوای لێدەکا گومرگی مەهاباد بگوازنەوە بۆ شاری میاندواو و ژوورێکیان لە حەساری کارخانەی قەندی میاندواو بدەنێ، پاشان دەنووسێ ئەو شوێنەی قازی محەممەد لە شاری مەهاباد داوینێ، شوێنی داکردنی ئەسپەکانی ڕووسەکان بووە(٢) و هیچ شیاوی بەڕێوەبەرایەتی گومرگی مەهاباد نییە. (بەڵگەی٤-١٩٤٥)

دامەزرانی کۆماری کوردستان بە پێی ڕاپۆڕتەکانی بەڕێوەبەرایەتییەکانی گومرگ و دارایی

لە سالانێک کە دەتوانین بڵێین حوکومەتی پەهلەوی دووهەم دەسەڵاتی لە کوردستاندا نەمابوو، کۆمەڵێک ڕاپۆڕت و بەڵگە هەن لەمەڕ باس لە بارودۆخی شاری مەهاباد و فەرمانبەرانی غەیرە کورد لەو شوێنە کە هێزی دەوڵەت لەوێ سیفر و بێ دەسەڵات دیارە. بەڵگەکانی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ و دارایی باس لە ترسێکی لە ڕادەبەدەر دەکەن لە دامەزرانی کۆماری کوردستان و بەردەوام داوای ئەوە دەکەن کە بنکەی گومرگ بگوازرێتەوە بۆ شاری میاندواو.

بازرگانی بەناوبانگی کۆمپانیای تەڕەقی بەشێوەکی گشتی بازرگانی توتن بوو کە لەسەرەتادا بڕیار بوو بە دەوڵەتی ناوەندی ئێران بفرۆشرێت، بەڵام لە خاکەلێوەی سالی (١٩٤٦) بازرگانی تووتنی مەهاباد لەگەڵ ڕوسیا دەستی پێکرد، لە شاری تەورێز محەمەد ئەمین شەڕەفی نوێنەری (قازی محەممەد) بۆ بابەتی فرۆشتنی توتن لەگەڵ "سەمەدۆف" کەوتە وتوویژ و داوای لێکرد کە بۆ فرۆشتنی توتن لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندی ڕێکبکەون، دەوڵەتی ناوەندی ئێران و کۆمپانیای تەڕەقی ڕێکەوتننامەیەکیان لەگەڵ (ئاغا بێگ ئۆف) ئەفسەری بازرگانی ڕووس واژۆکرد، بەگوێرەی ئەم ڕێکەوتننامەیە تەواوی تووتنی کۆماری کوردستانیان کڕی بە نزیکەی هەشتا هەزار دۆلار، کە بەشێکیان بە پارەی ڕایجی ئێرانی وەرگرت و کەلوپەلی پێویستیان لە جێگای بەشێکی دیکەی پارەکە وەرگرت. (ئیگلتۆن، ٢٠٠٩: ١٥٨).

ئابالاس ئاماژە بەوەدەکات کە کۆماری کوردستان لەمانگی مەی ١٩٤٦ تووتنی بە نرخێکی نەگونجاو بە ڕوسیا فرۆشت و لەو ڕێگایەوە کۆمەڵێک پێداویستی خۆی دابینکرد، لەڕاستیدا بارودۆخی ئابوری کۆماری کوردستان بەتەنها بە فرۆشتنی بەرهەمی تووتن بە ڕووسەکان دابین نەدەبوو (ابالاس، ١٩٩٩: ٦٨).

ڕۆژڤێلت ئاماژە بەوەدەکات کە دەرامەتی ئابوری عەشیرەتەکانی مەهاباد لەسەر بەرهەمی تووتن بوو کە ئەو بازرگانیەش بەبێ بازاڕەکانی ئێران توانای بەردەوامیدانی نەبوو لەژێر گووشارێکی ئابوری گەورەدابوون، لەهەمانکاتدا بارودۆخی سیاسی کۆماری مەهابادیش لەمپەرێکی دیکەی بەردەم ئابوری مەهاباد بوو بەتایبەت هاتنی ژمارەیەکی زۆری بارزانییەکان لە باشووری کوردستانەوە بۆ مەهاباد گرفتێکی دیکەی بەردەم ئابوری ناوچەکە بوو ناچاربوون بەروبوومە خۆراکیەکانییان لەگەڵ بەش بکەن (ڕۆژڤێلت،١٣٧٨: ٤٧). "کاتم" لەکتێبی ناسیۆنالیزم لە ئێران دەنوسێت:"بەربوومی سەرەکی کوردستان تووتن بوو، بازاڕی تووتنیش بازاڕی شارەکانی ئێران

بوو، بۆ ئەو کوردانەش کە سەرچاوەی ژیانیان کشتوکاڵ و تووتن بوو پچرانی پەیوەندی ئابوری لەگەڵ شارەکانی ئێران لەمپەرێکی گەورەی لەبەردەمدا دروست کردبوو. (کاتم، ١٣٩٩: ١١١).

" **جەنابی ئاغای سەرۆک وەزیران**

وەکوو دەبینن بەهۆی پێک هاتنی دوو حیزبی نەیار بە ناوی کومالا و حیزبی تودە، دژایەتییەکانی ناوچەیی لە زیاد بوون دایە، بە چەشنێک کە قایمقامەت و تاقمێک لە سەرۆکانی ئەوێی دەست بەسەر کردووە و دوایی ئازادیان کردوون و ئەوە فەرمانبەرانی دەوڵەتی ترساندووە. داواکارین دەستوری پێویست بدەن بۆ هاتنەوە هێمنی بۆ شوێنی باسکراو و هێورکردنی بارودۆخەکە.

لە لایەن وەزیری دارایی ـ سەرۆکی گشتی گومرگ، زەللی (بەڵگەی ٢١٠٤٣: ١٩٤٥)

بەڵام ئەو گواستنەوە تەنیا ترس بوو و گومرگی مەهابادی نیشتەجێ لە میاندواو نەیتوانی کاروباری گومرگی شاری مەهاباد جێ بە جێ بکات. دەسەڵاتدارانی کۆماری کوردستان لە پێشدا ئاغای فەهمی و دوایی جەعفەر کەریمی(فەرماندەی هێزی پێشمەرگە)یان کردە سەرۆکی گومرگ لە مەهاباد. (کوردستان ٨٥،٢٨: ١٩٤٥)

***

وەزارەتی دارایی

بەڕێوەبەرایەتی کولی گومرگ

سەرۆکی بەشکۆی بەڕێوەبەرایەتی گومرگی ئازەربایجان

عەینی ڕاپۆرتی ڕێکەوتی ١٣٢٤/٧/٢٠ی ئاغای فەلاتی کەفیلی بنکەی گومرگی مەهاباد

وەکوو وەبیری موبارەکتان دێ، ماوەیەک لەمەوپێش لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی پارێزگا فەرمان هاتووە کە بینای ئێستای گومرگ چۆل بکرێ و ئۆفیسی ئیدارە بگوازرێتەوە بۆ ژوورەکانی شارەوانی. بۆ جێ بە جێکردنی ئەو ئیشە لەگەڵ ئاغای شارەوانی مەهاباد، قسە کراو قەرارمان وایە دوای چاک کردنەوەیەکی بچوکی بینایەکە، جارێ لە شوێنی ناوبراو بمێنینەوە و دوایی دەست بکەین بە کڕینی شوشەی دەلاقەکانی بیناکە.

بەڵام ماڵی ڕۆشنبیری مەهاباد ئەو شوێنەی لە شارەوانی وەرگرتووە و بۆ خۆی خاوێنی کردووە و وەک ماڵی ڕۆشنبیریی ژمارە دوو کەڵکی لێوەردەگرێ. لە حاڵێکدا ماڵی ڕۆشنبیریی پێشوو کراوەیە و دەتوانین بڵێین ئێستا مەهاباد سێ ماڵی ڕۆشنبیریی هەیە.

نۆکەری جەنابت دوای دیتنی ئەو کردەوەی ماڵی ڕۆشنبیری، ناچار چوومە لای ئاغای قازی محەممەد کە هەموو کارەی شارە. قسەم لەگەڵ کرد و لە وڵام دا وتی چۆن بیناکانی شارەوانی گشتیان موڵکی شار و خەڵکن، بۆیە ئەمن هیچ ئیشێکم بۆ ناکرێ. منیش وتم دەی کەوابوو منیش پێویستە بۆ بەڕێوەبەرایەتی پارێزگا ڕاپۆرتێک بدەم، بزانم کە ئێمە لێرە چ بکەین؟ لە ئاخیر دا قەرارمان دانا کە ماوەیەکی یەک حەوتووی بدرێ بە گومرگ تا چۆلی بکەین. تا گومرگ شوێنێک بۆ خۆی بدۆزێتەوە. هێشتا لە فکری چۆنییەتی تەکوزی ڕاپۆرت بۆ بەڕێوەبەرایەتی پارێزگا بووم کە پیاوەکانی قازی هاتنە ئیدارە و وتیان ئەمری ئاغای قازی محەممەدە کە بەزوویی بیناکە چۆل بکەن بۆ قووتابخانەی دواناوەندیمان دەوێ، و ئیشێک مەکەن کە ناچار بە شتێکی نەخوازراو بین و دوایی ببێتە هۆی خەجاڵەتی. لە ماوەی چەند ڕۆژ ئەو وڵامانە لە لایەن تفەنگچییەکان بۆ ئێمە دەهات. ئیدی ئاخیری ناچار بووم دیسان بچمەوە لای قازی و شارەوانی و داوا بکەم لانیکەم شوێنی قووتابخانەکە داوای بینای گومرگ دەکا و چۆل دەبێ، بماندەنێ، لە وەڵامدا وتییان بینای پێشووی قووتابخانەکە قەرارە بدرێ بە قووتابخانەی سەرەتایی پەروین و چۆل نابێ. و وتییان بنکەی گومرگ بگوازەوە بۆ گاراژ کە چۆلە و ملکی شیروخورشیدە. لە حاڵێکدا گاراژی ناوبراو عەیبی زۆرن کە لێرە بە عەرزو دەگەێنم.

گاراژی شیروخورشید ساڵی پێشوو تەویلەی ئەسپی هێزەکانی یەکییەتی سۆڤییەت بوو و نوێنەری یەکییەتی سۆڤییەت ئەو ئەسپانەی کڕیبوویان لەو شوێنە ڕایاندەگرتن و تەنانەت ئێستاش شوێنەواری ئاخۆڕ و کورتانی ئەسپەکان ماون و دوای ڕۆیشتنی کەسانی یەکییەتی سۆڤییەت بۆتە جێی خەڵکی فەقیری شار و ئەو پیسایییانە هەر ماون و خاوێن نەبوونەوە. (١٣٢٤/٧/٢٠هـ ١٢ی ئۆکتۆبری ١٩٤٥ز)

***

چەند بەڵگەیەکی گرینگی ئابوری لە کۆماری کوردستان لە مەهاباد

لە بواری ئابوورییەوە لە تافی جمهوری کوردستان گومرگ کەوتە دەست کوردەکان و زۆریان لا گرینگ بووە. بە دەیان ئاگاداری لەسەر ڕەوشی کڕین و فرۆشتن و دانی ماڵیات و گومرگ لە

ڕۆژنامەی کوردستان دا هاتووە کە نیشان دەدا باری ئابووری ناوچە تا چ ڕادەیەک گرینگایەتی تایبەتی خۆی هەبووە.

(مینۆرسکی) لەگەشتێکیدا بەناوچەکە تێبینی چەندین بەروبومی کشتوکاڵی کردووە لەناوچەکەو لەگەڵ چەندین سەرچاوەی ئاوی سازگار و کێڵگەو لەوەڕگای زۆرو کەش وهەوای خۆش (مینۆرسکی، ٢٠٠٧: ٩٩) کە ئەمەش هۆکاربووە بۆئەوەی وەک بدیعی دەڵێت چەندین جۆری کشتوکاڵ لەناوچەکە بەرهەم بهێندرێن، وەک (تووتن و گەنم و جۆو گوڵەبەرۆژە و چەوەندەر و ماش وپەمۆ و برنج و گەنمەشامی و هەرزن) (بدیعی، ١٣٧٣: ٨٧). شەمیمی هەمەدانی ئاماژە بەوەدەکات کە پاش گەنم، تووتن گرینگترین بەرهەمی ناوچەکانی کوردستانە و تووتنی ئەو ناوچانە باشترین تووتنە لەڕووی گەڵاو بۆن و جۆرەوە(شەمیمی هەمەدانی،١٩٨٠: ٨٠).

لەڕاستیدا دەرامەتی ئابوری کۆماری کوردستان بەتەنها بە فرۆشتنی تووتن بە ڕووسەکان دابین نەدەبوو، بەڵام ئەوە ڕوون بوو کە بارودۆخی ئابوری مەهاباد بەبێ بازاڕەکانی حکومەتی ئێران نەیدەتوانی سەرکەوتووبێت هەربۆیە فشارە ئابوریەکانی حکومەتی مەرکەزی ئێران لەمپەرێکی گەورەبوو لەبەردەم بازرگانی مەهاباد لەلایەک و بارودۆخی ئابوری کۆماری کوردستان لەلایەکی دیکەوە.

***

"ئاگاداری

بە بۆنەی ئەوە کە ئەسبابی بازرگانی لە مەنتەقەی کوردستاندا زۆر و مەوجودە لەو بەروارەوە بە تەواوی بازرگانانی کوردستان ڕادەگەیندرێت تا دەستوری دوایی هیچ کەس حەقی وارد کردنی ئەو چەند شتانەی خوارەوەی نییە.

١- ماڵی گەزی لە قەبیل خوری و لۆکەی وەتەنی و خاریجی هەموو نەوعە

٢- بلوریات چین و هەموو نەوعە

٣- کرمیت (؟)

و لە کاتێکدا کەسێک پێچەوانەی ئەو دەستورۆلعەمەل و ماڵی وارد بکات ماڵەکەی بۆ جێگایەکی کە لێی هێناوە دەگێڕدرێتەوە و ٢٠ پوتیش بە قازانجی دەوڵەتی کوردستانی لێدەسێندرێت.

زمنەنن ئەو حوکمە لە ٢٤ی ڕەشەمەی ١٣٢٤ و لە تەواوی شارەکاندا دەبێ ئیجرا وبە جێ بگەیندرێ و گومرگی مەجلیسی پێ ڕابگا و لە جێگایەک کە ئیدارەی گومرگی نەبێت پێویستە ئیدارەی ماڵییە ئەو ئەمرە ئیجرا بکات.

کومیتەی ناوەندی حزبی دیموکڕات کوردستان."(کوردستان ٢٦: ١٩٤٦،٤)
ئەو ئاگادارییە دوای پێکهاتنی کۆماری کوردستان یەکەم نووسراوەیە کە لە ڕۆژنامەی کوردستان چاپ بووە. ڕۆژنامەی کوردستان زمانحاڵی کۆماری کوردستان لە زۆر ژمارەی خۆیدا باسی کشتوکاڵ یا چۆنییەتی ڕەعەمەل هێنانی گەنم و جۆ و تووتن دەکا. لە ژمارە ٥٢- ٢ی ئەیاری ١٩٤٦ مام ئەحمەد ئیلاهی وتارێکی دورودرێژی بە ناوی "ڕەنێوهێنانی تووتن" نووسیوە.

چەند بەڵگەیەکی گرینگی سیاسی گومرگ لە تافی کۆماری کوردستان لەسەر بارودۆخی مەهاباد
بە پێی بەڵگەنامەکان کۆماری کوردستان گومرگ لە شاری مەهاباد دەگوزرێتەوە و کۆماری کوردستان، جەعفەر کەریمی دەکاتە سەرۆکی گومرگ تا بە ئیش و کاری گومرگ ڕابگا. داهاتەکەی لە مەهاباد خەرج کراوە. تەنانەت لە کاتی دادگا کردنی خوالێخۆشبوو پێشەوا و هاوڕییانی لە چوارچرای مەهاباد باسی داهاتی گومرگیان کراوە.
بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین بازرگانی شاری مەهاباد زۆر کاریگەری بازرگانی ڕووسی بەسەرەوەبوو، بێگومان ئەمەش کاریگەری لایەنی سیاسی بەسەرەوە بوو، زاڵ بوونی دەسەڵاتی رووس لەناوچەکانی ڕۆژئاوای ئێران و لەناویشیاندا مەهاباد ڕۆڵی دیاری هەبوو بەتایبەت کنسولەکانی تورک لە تەورێز، ورمێ و مەهاباد زۆرگرنگییان بە مەسەلەی بازرگانیکردن لەگەڵ ناوچە کوردنشینەکان دەدا.
ئەم بارودۆخە درێژە دەکێشێت هەتا بە دامەزراندنی کۆماری کوردستانیش لەمەهاباد لەساڵی (١٩٤٦) بازرگانی مەهاباد ڕۆڵێکی دیاری هەبوو لە نەخشی ئابوری ناوچەکەدا، هەرچەندە لەسەرەتاوە حکومەتی مەرکەزی ئێران بەهۆی ناڕەزایەتی لە دامەزراندنی کۆماری کوردستان هەوڵیدا پەیوەندیە بازرگانیەکانی مەهاباد بپچڕێنێ و ئابلوقەی ئابوری بەسەر مەهابادا بسەپێنێت، بەگوێرەی ڕاپۆرتێکیش کاتێک دەوڵەتی مەرکەزی ئێران ئامادە دەبێت بەرووبومە کشتوکاڵیەکانی ناوچە کوردیەکان بکڕێت کە خەڵک چەکەکانی خۆیان تەسلیمی دولەت بکەن.(٣)
بۆ ئەمەش لەهەوڵدا بوو چالاکییە ئابوری و بازرگانییەکان لەمەهاباد بپچڕێنێت، بەڵام کۆماری کوردستان بایەخێکی تایبەتی بە بواری ئابوری و بازرگانیداو وەک یەکێک لە پایە سەرەکییەکانی دەوڵەتداری لەو بابەتەی دەڕوانی ئەمەش وایکرد هەتا لە مەراسیمی ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستاندا یەکێک لەو چینانەی بایەخیان پێدرا بازرگانەکان بوون، یەکێک لەو بازرگانیانەی کە لەسەردەمی کۆماردا بڕەوی هەبوو بازرگانی تووتن بوو، بۆ ئەمەش ئەرکی فرۆشتنی تووتنی

مەهاباد ئەسپێردرا بە کۆمپانیای (تەرەقی)، بەپێی ڕێکەوتنێک لەنێوان بازرگانانی توتن لەمەهابادو کۆمپانیای ناوبراو، بەڕێوەبەرانی ئەو کۆمپانیایە لەگەڵ بەڕێوەبەری دارایی مەهاباد چاودێری ئەو ڕێکەوتنەیان دەکردو سەرەتا لەڕێگەی تاران و دوایش لەڕێگەی تەورێزو ڕوسیاوە ئەرکی فرۆشتنی توتنی مەهابادیان لەدەستدا بوو. (امیدی، ١٣٨٩: ٧١-٧٢ چاپ نەکراو).

بەڕێوەبەرایەتی بەڕێزی گومرکی ئازەربایەجان

ژمارە ٥٥٦ ڕێکەوت ٢٤/٦/٢[١٣]هـ

بەڕێزەوە بە ئاگاداریتان دەگەیێنم کە دوو حەوتە پێش ژاندارمەری ڕەزائیە سێ کەس لە ئەندامانی حیزبی کۆمەڵەی [ژ.کاف] (کە حیزبێکە کە لەو ئاخیرانەدا لە مەهاباد پێک هاتووە و مەرامیان سەربەخۆیی کوردە) ناردۆتە گوندی زێرۆبەگ لە عێلی هەرکی، لێیان دڕدۆنگ بوون و چون نووسراوەی حیزبیان پێ بووە، دەستبەسەر کران و ناردرانە سەنتەر [تاران]. دوای ئاگادار بوونەوەی حیزبی ناوبراو لەو کردەوەی ژاندارمەری، ئەوانیش بە تۆڵەی ئەو کردەوەیە سێ کەس لە سەرانی شار وەک قایمقام و حاکم و سەرۆکی دارایی دەستبەسەر دەکەن و قەرار بوو باقی سەرانی شار لای خۆیان دەستبەسەر کرێن، بەڵام چون لەلایەن قایمقام نووسراوەیەکی بۆ زەمانەت دانابوو کە گیراوەکانیان ئازاد دەبن، لە گرتنیان دەستیان کێشاوە و تەنیا لەژێر چاوەدێری بوون و چوونە دەریان لە شار پێشی پێ دەگیرا. ئەو کردەوەیە تا دوو ڕۆژ لەمەو پێش کە هەواڵی ڕزگاربوونی گیراوەکانی [حیزب] گەیشت، بەردەوام بوو. لەلایەکی تر لەو حەوتوویە غەیری حیزبی کۆمەڵە [ژ.کاف] حیزبی تودەش پێک هات و هەرکام چالاکیی خۆیان دەکرد. عەیبی ئیشەکە ئەمە بوو مەرام و ڕاوبۆچوونی هەردووک دژی یەکتر بوون. تەنانەت شەوی ڕابردوو هەر دەستە لەلایەکی شەقام سوخەنرانی و پڕوپاگەندەی دەکرد، هێندەی نەمابوو هەڵلایەکی گەورەی لێ بکەوێتەوە.

بەهەرحاڵ دەستبەسەر کردنی سەرۆکی ئیدارات و گێلمەگێلمی حیزبی کۆمەڵە و تودە سەرانی شاری نیگەران کردووە. بۆیە ئاغایانی قایمقام و حاکم و سەرۆکی دارایی و چەند کەسی‌تر لە ئیدارەکان بە بۆنەی پشوودان شوێنی خزمەتییان جێهێشتووە و ئەو جێهێشتنەی سەرۆکەکانی ئیدارات هەر نیگەرانی لە بارودۆخی شار چاوەڕوان دەکرێ.

ئەو نووسراوەیە بۆ ئاگاداریی سەرۆک ڕاگەیەندرا و زیاتر باسەکە دەکەم کە وەزعی شار ڕۆژبەڕۆژ خراپتر دەبێ و حیزبەکان بە گەرموگوڕیکی زۆرتر لەسەر چالاکییەکانیان بەردەوامن.

کەفیلی بەڕێوەبەرایەتی گومرک- فەلاتی

له بەڵگەی سەرەوە کە باسی گیرانی سێ کەس دەکا عەبدولڕەحمان زەبیحی(بیژەن.٢)، محەممەد دڵشاد ڕەسووڵی و قاسم قادری قازی(ق.ق. پیاو ١٠٥٣) کە لە مانگی خەرمانانی ١٣٢٤هـ/ ئابی ١٩٤٥ز دەگیرێن و ماوەی ٨ مانگان دەستبەسەر دەکرێن. ئەو بەڵگەیە نیشان دەدا کە ڕێبەرانی کۆماری کوردستان لە فکریان دابووە و لایان گرینگ بووە، ئازاد کردنیان. هەر بۆیە ئیزنیان نەداوە چەند کەسایەتی حکومەتی مەهاباد جێ بێڵن تا بەڵێنی ئازادی ئەو سێ کەسەیان وەرنەگرتووە. بۆیە دوای نزیکەی ٨ مانگ لە ڕێکەوتی ١٥ی کانوونی دووهەمی ساڵی ١٩٤٦ز ئازاد دەکرێن و لە ڕۆژی سێی شوباتی ١٩٤٦ز دەگەڕێنەوە مەهاباد. هەڵبەت قادر قاسم قازی بۆ دەرمانی چاوی لە خەستەخانەی تەورێز دەمێنێتەوە. (کوردستان، ژمارە٩: ١٩٤٦،٤)

***

گومرگی تەورێز

بەڕێوەبەرایەتی کولی گومرگ

بابەت: بارودۆخی مەهاباد

بە راپێچی نووسراوەی ژمارە ٤ی ڕێکەوتی ٢٤/٦/١[١٣]هـ ئاغای غولامحوسێن ئیقباڵ ئازەر کارگێڕی سەنتەری گومرگی مەهابادی بۆ ئاگاداری پێشکەش دەکرێ. هەروەک ئاغای ئازەر لە دەقی نامەی خۆی ئاماژە دەکەن و ئاغای فەلاتی کەفیلی پێشووی دەفتەری ناوبراو بەپێی ڕاپۆرتی ژمارە ٥٥٦ی ڕێکەوتی ٢٤/٦/٢[١٣]هـ کە کۆپی ئەوی بە ژمارە ٥ی ڕێکەوتی ٢٤/٦/١٢[١٣]هـ خۆیدا کە نەهێنییە پێشکەش دەکرێ، شی کردۆتەوە. بارودۆخی ئێستای مەهاباد لە باری ئەمنییەت و نیزامی بە هیچ لەونێک گونجاو نییە و بە تایبەت بە بارودۆخی ئێستا کە شارستانی ناوبراو بۆتە بەستێنی چالاکی و ڕقبەرقەی دوو حیزبی دژبەیەکی کۆمەڵە (حیزبێکە کە لەو دوایانەدا لە مەهاباد ساز بووە و مەرامی گۆیا سەربەخۆیی کوردە) و حیزبی تودە. فەرمانبەرانی غەیرە کوردی ئیدارات سەرەڕای ئەوەی کە ئازادیان نییە، بەڵکوو ئەمنییەتی گیانیان نییە و بە کەمێک شێواوی لە بارودۆخی شار تەواویان بەرامبەری زەرەری ماڵی و گیانی دەبنەوە. ئەگەر سرنج بدەنە ڕاپۆرتەکانی ئاغایان ئیقباڵ ئازەر و فەلاتی دەبینن کە لە بەرهەمی دەستبەسەرکردنی سێ کەس لە ئەندامانی حیزبی کۆمەڵە [ژ.کاف] لەلایەن دەوڵەت، ئەندامانیتری حیزبی ناوبراو سەربزێوی و شۆڕشیان کردووە و سێ کەس لە کارگێڕانی ئیدارات (قایمقام- حاکم- سەرۆکی (دارایی)یان بە تۆڵەی ئەو سێ دیلە گرتووە و باقی مەئمورە دەوڵەتییەکانی شار لەژێر چاوەدێری دان یا ناهێڵن

لە شار بچنە دەرێ. دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی ئازادی گیراوەکانی حیزبی لە مەهاباد، حیزبی ناوبراو گیراوەکانی خۆی ئازاد کردن و جارێ کێشە بۆ مەئمورین ساز ناکا. بەوپێیە و بە سرنجدان بە ئەوەی کە جارێ زۆربەی ناڕازییەکان خەڵکی مەهابادن و چەکدارن و هێزی نیزامی ئێمە لەوێ نین، دەبێ بیسەلمێنن کە مانەوەی دەفتەری گومرگ لە مەهاباد بەغەیری کێشەسازکردن بۆ تاقمێک کارگێڕ و خزمەتکاری قەلەندەر کە ماڵ و منداڵیان بەرامبەرن لەگەڵ خەتەری ماڵی و گیانی، فایدەی نییە و داواکارم هەروەک ئاغای ئێقباڵ ئازەر کارگێڕی دەفتەری ناوبراو لە ڕاپۆرتەکەی‌دا پێشنیاری دابوو، ئیزن بدەن تا دەفتەری گومرگ بە زوویی بگوازرێتەوە میاندواو تا بارودۆخ وەک باسم کرد ئاوا بێ، لە میاندواو درێژە بە خزمەتەکانییان بدەن.

وەکوو لە ڕاپۆرتی ژمارە ٥١٧٧ ڕێکەوتی ١٣٢٤/٦/٤هـ باس کراوە، بوونی دەفتەری گومرگی لەناوچە کوردنشینەکان لە ئێستادا زۆر لە دەوڵەت بە قازانجی دانیشتوانی ئەوە ناوچانەیە کە زۆربەیان پیشەیان قاچاقچین، چون خەڵکی ناوچەی ناوبراو زۆربەی کات بۆ ڕاگوستنی شتومەکی قاچاق بۆ پارێزگاکانی ٣ و٤ وەکوو: تەورێز و مەراغە و ڕەزائیە لە عێراق شت داخڵ دەکەن. چون لەو شارستانە ناوبراوانە هێزی نیزامی زۆرە و پێش بە شتی قاچاق دەگیرێ، ئەوەیە کە پێیان خۆشە لە شاری خۆیان دەفتەری گومرگ هەبێ تا لەگەڵ ئیجازەکە شتی تریش قاچاق بکەن ڕەگەڵی بخەن، دەنا وەک دیتراوە، قاچاقچیانی ناوچە ناوبراوەکە زۆربەیان چەکدارن و شتومەکی خۆیان هیچ نادەنە دەفتەری گومرگ و بە ئازادی دەیفرۆشن. بۆیە بوونی دەفتەری گومرگی بە هۆکاری باسکراو و نەبوونی هێزی دەوڵەتی دەتوانن بە پارەیەکی زۆر کەم شتی خۆیان گومرک بکەن و ئیجازەی ڕەسمی بۆ شتی تر وەرگرن. بە قازانجی خەڵکی ناوچەی ناوبراوە و تاقیش کراوە تا ئێستا چەند جار مەئمورەکان لەلایەن کوردەکانی مەهاباد دەستدرێژیان بۆ کراوە و تەنانەت چەند ژنیش کوژراون، چون بوونی گومرگ لەوێ وەک بە عەرزم گەیاندن بە قازانجی خودی کوردەکانە. کاریان بە مەئموری بەڕێوەبەرایەتی گومرگ نەبووە، بەڵام بارودۆخی ئێستای مەهاباد لەگەڵ پێشوو جیاوازی هەیە، ئێستا دو حیزبی دژی یەکتر لەوێ لە بەرانبەر یەکتر وێستاون، چون هەر دوو حیزب چەکدارن و ئەگەر ئەوان لێکدانیان هەبێ، خەتەرە بۆ هەموو فەرمانبەرانی ئەوێ، چ گومرگ بێ و چ غەیرە گومرگ. بۆیە مانەوەی مەئمورەکانی گومرگ لە مەهاباد دروست نییە، بەڵام بارودۆخی میاندواو گونجاوە لە مەهاباد چاکترە. ئەگەر گومرگ بگوازرێتەوە میاندواو و خەڵکی ناوچەی سەرسنوور بۆ گومرگکردنی شتەکانیان دەچنە [میاندواو] و بەرهەمی ئەو کارە لەباتی بۆ مەهاباد بێ، لێرە بۆ ئێمە دەبێ.

له باری هەڵكەوتن میاندواو لەسەر ڕێگای ناوچە كوردنشینەكانە و بۆی هەیە قاچاقچییەكانی بانە و سەقز و بۆكان بكەونە ژێر چاوەدێری و پێش لە كەڵكی خراپ بگیرێ. داوا دەكەم كە بە سرنجدان بەو تێبینیانەی سەرەوە، بڕیاری كۆتایی بدەن تا ئێمەش لەسەرگەردانی بێینەدەرێ.
لە كۆتایی دا عەرزتان دەكەم كە قایمقامی مەهاباد لەوێ چووەتە دەرێ و هاتۆتە مەراغە.

سەرۆكی بەڕێوەبەرایەتی گومرگی ئازەربایەجان- نیكجو

***

ئەو بەڵگەیە دوای ئازادكردنی سێ كەسی باسكراوە دابووە، عەبدولڕەحمان زەبیحی(بیژەن.٢)، محەممەد دڵشاد ڕەسووڵی و قاسم قادری قازی(ق.ق. پیاو ١٠٥٣). لەو بەڵگەیە سەرەڕای ئەوەیكە باسی ئەوە دەكا كە گیراوەكانی هەردولا كێشەیان نەماوە، ئاماژە بەوە دەكا كە بوونی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ لە شارە كوردنشینەكان هەڵەیە و كوردەكان پارەی شتومەكەكانییان نادەن، بۆیە ئەگەر بەڕێوەبەرایەتی بچێتە شاری میاندواو زۆربەی شارە كوردنشینەكان دەكەونە داوی گومرگ و دەبێ حەقی خۆیان بدەن. هەروەها بۆ ڕازیكردنی سەرۆكەكانی خۆی دڵەڕاوكێی خۆی لە مانەوەی كارگێڕانی خۆیان دەردەبڕێ.

***

١٤٩٠ـ ٢٥/٧/١٧[١٣]

نەغەدە

جەنابی ئاغای سەییدئەحمەد بەخشداری بەڕێزی سڵدوز
لە دوای ژمارە ١٤٧٩ــ ٢٥/٧/١٦[١٣] لەمەڕ ئاغای حەسەنزادە كە ئێستاكە لە نەغەدە دەست بەسەر كراوە، ئەگەر ماڵی كڕیووە، گومرگی ماڵەكەی لێوەگرن و ئازادی بكەن، و ئەگەر ماڵیشی نەكڕیووە دەستوور بفەرمون كە كێشەی بۆ پێک نەهێنن و بینێرنەوە.
كەریمی
سەرۆكی بەڕێوەبەرایەتی گومركاتی كوردستان، كەریمی
مۆرـ گمركات كوردستان ١٣٢٥هـ

***

لەو بەڵگەیەدا كە بە زمانی كوردی نووسراوە و مۆر و ئیمزای كوردەكانی پێوە دیارە، جەعفەر كەریمی سەرۆكی گومرگ بووە و دەر دەكەوێ كە بەڕێوەبەرایەتی گومرگ لەو سەردەمەدا چالاك بووە. و لە كاتی نووسرانی ئەو نامەیە مەهاباد خۆی خاوەنی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ بووە.

گمرکاتی کوردستان

بەڕێوبەرایەتی گشتی گومرگ

١ـ بە عەرزو دەگەیێنم کە ڕۆژی نۆی خەرمانان لە تەوریز ڕا وەڕێکەوتم و ڕۆژی دیەم گەیشتمە مەهاباد و ڕۆژی یازدەهەم بەڕێوەبەرایەتی گومرگم لەوێ کردەوە و فەرمانبەران دەست بە کار بوون.

٢- چۆنییەتی ڕێک و پێک کردنی ئەو شوێنە لە وڵامی تەلگرافی ٨٣٧٣ ڕێکەوتی ١٣٢١/٦/١٥(١٩٤٢/٦/٦ز) ئامادە دەکرێ دەینێرمە خزمەتتان.

٣ـ لێرە هەلەکە دەقۆزمەوە ئەو شتانە دیومن لەسەر بارودۆخی ناوچە بۆتان باس دەکەم.

الف) وەکوو لە خوار تەلگراف بە ژمارە ٨٣٧٣/٨٣٧٧ ڕێکەوتی ١٣٢١/٦/١٥(١٩٤٢/٦/٦ز) نوسیبووم دەوڵەت لە مەهاباد دەسەڵاتی نییە و نەزم و نیزامی ئێرە ئێستا لە دەست کوردان دایە و خەڵکی ئێرە لەو موزوعە ناڕازین، بەڵام ناوێرن هیچ بڵێن.

٤ـ بەڕێوەبەرایەتییەکانی دەوڵەتی کە ئێستا لێرە چالاکن بریتین لە:

قایمقامەت، بنکەی پۆلیس وەزارەتی داد، ئیدارەی سەبتی ملک، دارایی، ڕۆشنبیری و گومرگ

قایمقام ـ ئەو بەڕێوبەرایەتییە ماوەی پازدە ڕۆژە لە ماهاباد کراوەتەوە. بەڵام ئاغای قایمقام هیچ دەسەڵاتی نییە، و لە سووچی ژووری قایمقامەت (باقی شوێنەکانی بیناکە لە دەست کوردەکان دایە) سەیری ڕەوتی ناوچە دەکەن. پێڕاگەیشتنی کاروباری شار کەوتۆتە سەرشانی کاکەسوار کە نوێنەری عێلی مەنگوڕە. ناوبراو لە لایەن ئاغای ئەمیرعەشایر و باقی سەرۆکانی عەشایر کراوەتە سەرۆکی ئینتزاماتی شارستانی مەهاباد و تاقمێکی سوار لەگەڵە.

بنکەی پۆلیس ـ ئەو بەڕێوەبەرایەتییەش ماوەیەکە لە مەهاباد کراوەتەوە و ٤٠ فەرمانبەری هەیە و لە بەرهەمی تەداخولی کوردەکان لە ئیشەکانی شاری مەهاباد، بنکەی پۆلیس توانای جێ بە جێکردنی ئیشەکانی شاری نییە و تەنیا تا ئەوڕۆ توانیویانە خۆیان و چەکەکانیان ڕابگرن.

مەحکەمە ـ چۆن هێزی عەسکەری نەبوو، مەحکەمە هیچی بۆ ناکرێ.

بەڕێوەبەرایەتی ـ بارودۆخی تۆمارگەی ملک و ماڵ لە هی مەحکەمە خۆشتر نییە.

دارایی ـ سەرەڕای ئەوەیکە دەوڵەت تێکۆشاوە، بەڵام تا ئێستا نەیتوانییوە گەنم و توتونی ساڵی پێشوو کۆ کاتەوە. کڕیاران لە بازاڕی ڕەش کڕین و فرۆشتنیان دەکرد و کەسیش ناتوانێ پێشییان پێکرد.

بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە و فێر کردن ـ چۆن ئەو بەڕێوەبەرایەتییە لایەنی ماڵی کزە .....

گـومرگ – لە ڕێکەوتـی ١١ی خەرمانـان لە مەهابـاد دامەزراوە و لە حاڵێکـدا دەتـوانێ غەرامە و پیتاکی یاسایی لە کالا وەرگرێ

٥ـ کوردەکان لە گشت ئامرازی ناوەوە وەکوو گەنم و ڕۆن و هتد. کە بازرگانەکانی مەهاباد بۆ ناوەوە و دەرەوەی وڵات دەنێردرێ برە پارەیەک وەردەگرن لە ژێرەوە شارایەک دێنمەوە.

قوماش هەر تۆپ	٢٠ قڕان	گەنم بارێک	٢٠ قڕان
گۆرەویی هەر دوجین	٢٠ قڕان	توتن هەر بارێک	٢٠ قڕان
ڕۆن تەنەکەیەک	٢٠ قڕان	ئارد هەر بار	٢٠ قڕان
بنزین و نەوت تەنکەی	٢٠ قڕان		

مودیر ناحیەی مەهاباد لەسەتا پەنجای باجی شتەکانی سەرەوەی بە ناوی عەوارزیی گومرگ لە بازرگانەکان وەردەگرت بەڵام وەسڵەی نادا و دەڵێ لە مەودوا کێشـەتان نابێ، بەڵام کوردەکانی مەهاباد لە بەرامبەر پارەی وەرگیراو وەسڵەیەک بە ناوەرۆکی ژێرەوە دەدەنە تاجرەکان.

" ناوبراو حەقی گومرگی خۆی داوە".

لە هێنانی برە پارەکە خۆ دەبوێرن تا لە دوایی دا کەس نەتوانی ڕادەی پارەی وەرگرتویان بزانێ. کوردەکانی عێراقی بە چەکەوە لە ڕێگەی خانێ (پیرانشار) مابەینی مەهاباد و میاندواو، ڕەزائیە و تەورێز بەردەوام لە هاتوچۆ دان، لە کاتی هاتنییان بە دینار و پارەی ئێرانی هەموو شت دەکڕن، تەنانەت توری سووریش. هیچکەس لە بنکەی پۆلیسی ڕەزائیە و تەورێز داوای پەساپۆڕتییان لێناکا.

لە نووسراوەیەک کە لەو بارەوە بۆ بنکەی پۆلیسم ناردووە و هەروەها بە پێی تەلگەرافی ژمارە ٧٢٨٣ ڕێکەوتی ١٣٢١/٦/٤ ئێزنمان ویستووە کە ئەو کوردانەی بە بێ پەساپۆڕت دێنە ئێران غەرامە بکرێن، تا ئێستا وڵامی ئەو داواکارییە لە سەرێ ڕا نەدراوەتەوە و ئەو بەڕێوەبەرایەتییە بۆ خۆی توانای وەرگرتنی ئەو غەرامەی هەیە، بەڵام چوونکوو ئەو ئیشە پەیوەستە بە دەسەڵاتی پەساپۆڕت و بنکەی پۆلیس، هیچ کردەوەیەکی لە خۆی نیشان نەداوە.

هەروەکوو لە ژێر نامەی ژمارە ٣٧٧- ١٣٢١/٦/١٥(١٩٤٢/٦/٦ز) بە تەلگەراف عەرزم کردن، لە ماوەی ئەو ساڵ قاتی ڕوو لە مەهاباد دەکا، تا ماوە هەیە، دەبێ لەمەڕ ئەو بارودۆخە بڕیار بدەن. لە خاڵی یەکەم دەستەیەک هێزی باش بنێردرێنە سەر سنوورەکان تا لە دەرەوەکردنی خواردنەکان بەرگری بکەن، ئەگەر هاتنی هێزەکانی دەوڵەتی کێشەی هەبوو لە سوارەکانی خۆجەیی کەڵک وەربگیرێ.

ڕێگایەکی تر بوونی نییە، ئەگەر ئەو دو پێشنیارە جێ بە جێ نەکرێ، پێش زستان قاتی لەو ناوچەیە دێ، چۆن ڕێگا و بان دەگیرێن و هاتوچۆ نامێنێ، بێشک خەڵکێکی زۆر لە برسان دەمرن. بەندە بە پێی ئەرکی سەرشانم ئەوانەی چاوم پێکەوتوون، بە عەرزم گەیاندن، تا هەرچۆنێک سەروەرانم ئەمر بکەن با وابکەن.

سەرۆکی گومرگی تەورێز- مەرزبان- ئیمزا

نووسراوەکە لەگەڵ ئەسڵەکەی یەکە. سەرۆکی بەڕێوەبەرایەتی کارگزینی کشتی گومرگ- میرهادی- مۆر و ئیمزا

***

بەڵگەی سەرەوە گرینگیەکی زۆری هەیە، هەم باس لە بارودۆخی سیاسی ناوچە دەکا و هەمیش باسی ئابووری و شوێنی لەسەر خەڵک دەکا.

درووست لەو کاتە دایە کە جەنگێگیماڵوێرانکەر دونیای گرتبۆوە و لەسەر ئێران و کوردستانیش شوێنی دانابوو. گرانی و دەست نەکەوتنی ئەشیا و هاتووچۆی خەڵکانی دەرەکی و پێک هاتنی حیزبە کوردییەکان، ئاڵوگۆڕی لە ناوچە پێک هێنابوو. دەقی ڕاپۆرتەکانی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ باس لە تووڕە بوونێکی زۆری حکومەتە بێ دەسەڵاتەکەی ناوەندی ئەودەم دەکەن. لەو بەڵگەدا چەندین بابەت چڕ کراونەوە کە لە کاتی ئاسایی دا هەر یەک هی ناوەندێکن. باسی بارودۆخی نەگەنجاوی شار و دەوروبەری مەهاباد، باسی ئابووری، هێنانی نرخی چەند پێداویستی، پێشنیار دان بۆ کەڵک وەرگرتن لە هێزەکانی خۆجەیی، باسی مەحکەمە، باسی سەرۆک عێلی مەنگووڕ، باسی قایمقامەت و ڕادەی دەسەڵاتی، دوابینی بۆ هاتنی قاتی لە ناوچە، باسی هاتنی کوردانی باشوور و پەساپۆرت. کە زۆربەیان لە بازنەی ئیشی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ دا نین.

بەڵام بەڵگەکە هەرچەند لە زمان نەیاری کورد لەودەمدا نووسراوە، بەڵام زانیاری ورد دەدا بە خوێنەر. وەکوو نرخی خواردەمەنی، هاتوچۆی عێراقییەکان، بێ دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی، بارودۆخی بەڕێوەبەرایەتی گومرگ، مەحکەمە، پەروەردە و فێرکردن، قایمقامەتی مەهاباد، هێزە عەسکەرییەکان، سەرۆک هۆزی مەنگووڕ، هێزە خۆجەیەکان و زۆر شتی تر.

ئەنجامەکان:

سەربەخۆیی کوردستان و ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان لە هەلومەرجێکی تایبەتدا سەری هەڵدا، شەری دووهەمی جیهانی، دارمانی حکومەتی ڕەزاشا و داگیرکردنی ئێران لە لایان سۆڤییەت و ئینگلیسەوە ڕێگا خۆشکەر بوون بۆ وەدیهاتنی خەونی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە لایان پێشەوا قازی محەممەد و حیزبی دیموکراتەوە.

لە ڕەوتی ئامادەکاری بۆ ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان و لە دوای ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان، کاربەدەستانی کۆمار گرینگییەکی تایبەتیان داوە بە مەسەلەی ئابووری و بژیوی ژیانی کۆمەڵانی خەڵک کە لە ژێر دەسەڵاتی کۆماردا بوون، بە پێی بەڵگەنامەکان و سەرچاوەکان دۆخی ئابووری لەو سەردەمەدا یەکێک لە کەڵکەڵەکانی سەرەکی حکومەتی کۆمار بووە، هەر بۆیە ئاوڕێکی جیددیان لێ داوەتەوە و حەولیان داوە کە ڕاگەیاندنی کۆمار لە بواری ئابوورییەوە گووشار نەخاتە سەر خەڵک، لەو سەردەمەدا ئابووری کوردستان لە سەر چەند بنەما دامەزرابوو کە بریتین لە کشتوکاڵ بە تایبەت بەرهەمی تووتن، ئاژەڵداری، بازرگانی ناردن و هێنانی شتومەک لە ڕێگای گومرگی مەهابادەوە، لەو سەردەمەدا شاری مەهاباد ناوەندی گومرگی ناوچەکە بووە و شارەکانی دەوروبەر کاروباری گومرگییەکانیان لە مەهاباد جێبەجێ دەکرد، بۆیە گومرگ یەکێک لە سەرچاوەکانی بەڕێوەبردنی ئابووری کوماری کوردستان بووە. هەرچەند دوای هاتنی سوپای ڕووس بۆ مەهاباد و هەروەها ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی ئیدارەی گومرگیان لە مەهاباد گواستەوە بۆ میاندواو بەڵام بازرگانیکردن یەکێک لە سەرچاوەکانی داهاتی ئەو سەردەم بووە.

دوای ڕاگەیاندنی کۆمار بە پێی ئەوەیکە ئابووری ئەو حکومەتە بەسترابۆوە بە کشتوکاڵ بە تایبەت تووتن، تێکچوونی پێوەندییەکان مەهاباد لەگەڵ تاران دەیتوانی ببێتە هۆکارێک کە جووتیاران نەتوانن بازارێک بۆ فرۆشتنی تووتنەکانیان بدۆزنەوە، بەڵام هەر ئەو کات کۆمار توانی لەگەڵ سوڤییەت و کۆمپانییای تەڕەقی بکەوێتە ڕێکەوتن و تووتنی جووتیارانی ژێر دەسەڵاتی کۆمار هەناردە کرێت بۆ سوڤییەت.

دەسەڵاتی کۆماری کوردستان لەو چەند مانگی ژیانی خۆیدا لە بەشی ئابووریدا چەند ئامانجی تایبەتی هەبوو بۆ

١- حەولی دا بژیوی خەڵک بە هاندانی جووتیاران بۆ پەرەپێدانی کشتوکاڵ دابین بکات.

٢- پشتیوانی لەو بەرهەمە کشتوکاڵیانە بکات کە لە کۆماری کوردستاندا بەرهەم دێن و هەر لە چوارچێوەی حکومەتی کۆماردا بەکار بهێندرێن و هەنارده نەکرێن بە کۆنترۆڵی گومرک ڕێگری بکات لە فرۆشتنی بەرهەمە نێوخۆیەکان بە دەرەوە و هەروەها بە پێچەوانە.

لە کۆتاییدا دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە بە پێی بەڵگە و سەنەدەکان، لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا کاربەدەستان بە باشی تێگەیبوون کە یەکێک لە ئەستوونەکانی حکومەت، گەشەپێدانی ئابوورییە و بۆ بەدەستەوە گرتنی گەشەی ئابووری پلان و پرۆگرامیان هەبووە.

پەراوێزەکان

١- کـومیتەی ئازادیسـتان بە سـەرۆکایەتی خوالێخۆشـبوو ئەبولحەسـەنی سـەیفولقوزات لە تـافی مەشروتە لە ئێران و پێوەندی نزیکیشی لەگەڵ شێخ محەممەد خیابانی هەبوو.(کورتە مێژووی بنەمـاڵەی قـازی لە ویلایەتـی مـوکری. خەلیلـی فەتـاحی قـازی، وەرگێڕانـی: حەسـەنی قـازی، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٩)

٢- ئەو شوێنە لە ڕەوتی جەنگی یەکەمی جیهانیدا شوێنی ڕاگرتنی ئەسپەکانی پیاوانی ڕووس بوو، دوایی لە گەرمەی جەنگی دووهەمی جیهانیدا بوو بو شوێنی پیشاندانی "شانۆی دایکی نیشتمان".

٣- ڕاپـۆرتی پێوەسـت بـە بازرگـانی بەرووبومـە کشـتوکاڵیەکانی ناوچەکـە کوردنشـیەکان لەسـاڵی (١٩٤٥) دەرچووە ساڵێک پێش دامەزراندنی کۆمـاری کوردسـتان بووە، ئەمـەش وەک گووشـارێک لەبەرامبەر ناوچە کوردییەکان، بەتایبەت مەهاباد بەکارهاتووە.

سەرچاوەکان:

بەڵگەکانی کوردی

١- بەڵـگەی (١٤٩٠ــ ١٣٢٥/٧/١٧هــ ١٩٤٦/٧/٩ز)، گومرکـاتی کوردسـتان، بـۆ شـاری نەغەدە لە دەورەی کۆماری کوردستان

٢- بەڵگەی بێ ژمارە، وەزارەتی دارایی کوردستان، ماڵیاتی ساڵانی ١٩٤٥،١٩٤٦زاییینی، هەیئەتی کۆمۆسیون.

٣- بەڵگەی وەسڵەی گومرگی سمایل ئاغای شکاک

بەڵگەکانی فارسی

١-سـند شـماره (٤٠٧٨١- ١٣١٤/٧/١٢ش، ١٩٣٥/٧/٥م)، اداره کـل گمـرگ، کشـف جـرایم در ساوجبلاغ، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، کەشفی جورم لە ساوجبڵاغ، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٢- سند شماره (١٢٧٦- ١٣١٨/٩/١٥ش، ١٩٣٩/٩/٧م)، ریاست محترم شرکت سهامی قماش- شعبه رضائیه، مغازه مختلط مهاباد، سازمان اسناد ملی ایران

(بەڕێوەبەری بەڕێزی شـەریکە قوماش، بەشـی ڕەزائیە، دوکانی تێکەڵاو لە مەهاباد، سـازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٣- سند شماره (٦٧٥٩- ١٣١٨/٩/١٩ش، ١٩٣٩/٩/١٩م)، تلگراف، سازمان اسناد ملی ایران.

(تەلەگراف، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٤- سند شماره (٨٦٨٨- ١٣١٩/١/٢١ش، ١٩٤٠/١/١٠م)، اداره کل گمرگ، پرداخت بهای پارچەهای نخی ضبطی، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، دانی برە پارەی قوماشـەکانی دەستبەسـەر دا گیراو، سـازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٥- سند شماره (٧٧٠٧٧- ١٣٢٠/١٠/٢١ش، ١٩٤٢/١٠/٢١م)، اداره كل گمرگ، جدا شدن دارايى شهرهاى تكاب و شاهيندژ از مهاباد، سازمان اسناد ملى ايران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، جوێ بوونەوەی دارایی شارەکانی تکاب و سائین قەڵا لە مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٦- سند شماره (٥٤٤٢/١٣٣٣٨- ١٣٢١/٤/٢٧ش، ١٩٤٢/٤/١٨م)، سازمان اسناد ملى ايران.**(سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

٧- سند شماره (٩٣٤٨- ١٣٢١/٦/٢٣ش، ١٩٤٢/٦/١٤م)، اداره كل گمرگ، گزارش از مهاباد، سازمان اسناد ملى ايران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، ڕاپۆرتێک لە مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٨- سند شماره (٣٠٨٥٨- ١٣٢١/٧/١٣ش، ١٩٤٢/٧/٥م)، اداره كل گمرگ، سفر به مهاباد رئيس گمرگ، سازمان اسناد ملى ايران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، چوون بۆ مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٩- سند شماره (٢٤٥٣٦- ١٣٢١/٧/١٨ش،١٩٤٢/٧/١٠م)، وزارت خواروبار، سازمان اسناد ملى ايران **(وەزارەتی خواردن، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

١٠- سند شماره (١٧٦-١٣٢١/٨/٤ش، ١٩٤٢/٧/٢٦م)، وزارت كشور، تشكيل حزب آزاديخواهان كرد، سازمان اسناد ملى ايران.

(بەڕێوەبەرایەتی وەزارەتی کیشوەر، چۆنییەتی دامەزرانی حیزبی ئازادیخاهانی کورد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

١١- سند شماره (١٧٦-١٣٢١/٨/٣٠ش، ١٩٤٢/٩/٢١م)، اداره كل گمرگ، سازمان اسناد ملى ايران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

۱۲- سند شماره (۱۳۲٤/٦/۱ش، ۲۳/ ۱۹٤٥/۸م)، سازمان اسناد ملی ایران. **(سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

۱۳- سند شماره (٥٥٦- ۱۳۲٤/٦/۲ش،۲٤/ ۱۹٤٥/۸م)، اداره کل گمرگ، دستگیری سه نفر از اعضاء ژکاف، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، چۆنییەتی دەستبەسەرکردنی سێ کەس لە ئەندامانی کۆمەڵەی ژ.ێکاف، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

۱٤- سند شماره (٤۷۲۱۷/۲۸٤۳- ۱۳۲٤/۷/۱٤ش، ۱۹٤٥/۷/٦م)، اداره کل گمرگ، نحوەی انتقال گمرگ مهاباد، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، چۆنییەتی ڕاگوێزرانی گومرگ لە مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

۱٥- سند شماره (۲۱۰٤۳- ۱۳۲٤/۷/۱۹ش، ۱۹٤٥/۷/۱۱م)، سازمان اسناد ملی ایران.**(سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

۱٦- سند شماره (۱۳۲٤/۷/۲۰ش، ۱۹٤٥/۷/۱۲م)، سازمان اسناد ملی ایران. **(سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

۱۷- سند شماره (٥۳۰٥۰٥/۳۳۰۷- ۱۳۲٤/۸/۲ش، ۱۹٤٥/۷/۲٤م)، گزارش کفیل دارایی در مورد واضاع مهاباد، سازمان اسناد ملی ایران.

(ڕاپۆرتی کەفیلی دارایی، چۆنییەتی بارودۆخی مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

۱۸- سند شماره (٤۰۹٦/۱۷۸- ۱۳۲٤/۸/۸ش، ۱۹٤٥/۷/۳۰م)، اداره کل دارایی، نحوەی گرفتن قند و چایی از تبریز، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی دارایی، چۆنییەتی دابەشکردنی قەند وچا لە تەورێز، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

١٩- سند شماره (٤١٢٦/١٧٨- ١٣٢٤/٨/١٤ش، ١٩٤٥/٨/٥م)، اداره کل دارایی، نحوەی توزیع قند و شکر در مهاباد، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی دارایی، چۆنییەتی دابەشکردنی قەند و شەکر لە مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٢٠- سند شماره (٢٤٦٧٢- ١٣٢٤/٨/٢٣ش،١٩٤٥/٨/١٤م)، سازمان اسناد ملی ایران. **(سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)**

٢١- سند شماره (٥٩٤٨٩- ١٣٢٤/٩/٥ش، ١٩٤٥/٨/٢٦م)، اداره کل گمرگ، انتقال گمرگ مهاباد به میاندوآب، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، گوستنەوەی گومرگی مەهاباد بۆ میاندواو، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

٢٢- سند شماره(٤٠٩/٢-١٣٢٤ش، ١٩٤٥م)، اداره کل گمرگ، تاسیس اداره گمرگ در مهاباد، سازمان اسناد ملی ایران.

(بەڕێوەبەرایەتی گشتی گومرگ، کردنەوەی گومرگ لە مەهاباد، سازمانی بەڵگەنامەکانی مللی ئێران)

****

کتێبی کوردی

١- ئیگڵتۆن، ویلیام(٢٠٠٩). کۆمارە کوردییەکەی ساڵی ١٩٤٦. وەرگێڕانی سەید محەممەد سەمەدی. سلێمانی: بنکەی ژین.

٢- حەکیمزادە، فەرەیدون (٢٠٢١). زەبیحی ڕووناکبیرێکی گۆڕغەریب. چاپی یەکەم. مەهاباد: بلاڤۆگی ڕاژە.

٣- شەرەفکەندی، عەبدولڕەحمان(١٩٩٧). چێشتی مجێور، بیرەوەرییەکانی مامۆستا هەژار. ئامادە کردن و سەرپەرەشتی چاپ خانی شەرەفکەندی. پاریس

٤- فەتاحی قازی، خەلیل. (٢٠٠٩)، کورتە مێژووی بنەماڵەی قازی لەویلایەتی موکری، وەرگێڕانی: حەسەن قازی، چ١، دەزگای چاپ وبڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

٥- موکریانی: هێمن.(١٩٧١)، تاریک و ڕوون، چاپی بەغدا.

٦- مینۆرسـکی، فلادیمێـر: (٢٠٠٧)، بنچینـەکانی کـوردو چەنـد وتـارێکی کوردناسـی، وەرگێڕانـی: نەجاتی عەبدوڵلا، مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)، سلێمانی.

***

کتێبی فارسی

١- ابالاس، ادگار.(١٣٧٧): جنبش کردها، ترجمه: اسماعیل فتاح قاضی، نشر نگاه، تهران

٢- امیدی، ستار. (١٣٨٩): پیدایش و افول جمهوری مهاباد، دانشگاه بین المللی امام خمینی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، چاپ نشده، تهران.

٣- بدیعی، ربیع.(١٣٧٣)، جغرافیای مفصل ایران، چاپ پنجم، چاپخانه اقبال، تهران.

٤- تمدن، محمد. (١٣٥٠)، اوضاع ایران در جنگ اول تا تاریخ رضائیه، موسسەی مطبوعاتی تمدن

٥-حکیمزاده، فریدون. (١٣٨٩)، ساوجبلاغی موکری (مهاباد در آینه اسناد تاریخی)، انتشارات فرهنگی هیوا، مهاباد

٦- روزویلت، جونیور. (١٣٧٨)، آرچی، جمهوری مهاباد، تالیف: درک کینان، ترجمه: ابراهیم یونسی، چاپخانه نگاه، چاپ دوم، تهران

٧- شمیم همدانی، علی اصغر. (١٣٧٠)، شرح جغرافیای طبیعی و سیاسی و اقتصادی کردستان و بیان نژاد و تاریخچه سیاسی و زبان و مذهب و تقسیمات ایلات کرد، انتشارات مدیر، تهران.

٨- صمدی، سید محمد (١٣٨٠-١٣٨١). ضمیمه نگاهی به تاریخ مهاباد. انتشارات رهرو. مهاباد

٩- صفی‌نیا، رضا.(بی‌تا)، استقلال گمرگی ایران، بی‌جا. بی‌نا

١٠- فتاح قاضی، خلیل.(١٩٩٩). تاریخچه خانواده قاضی در ولایت مکری. ، تبریز

١١- کاتم، ریچارد. (١٣٩٩)، ناسیونالیسم در ایران، ترجمه: احمد تدین، نشر کویر، تهران

١٢- لیتن، ویلهیلم،(١٣٦٧)، خاطرات لیتن، ترجمه: پرویز صدری، نشر ایران شهر، تهران

١٣- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات(١٣٧٨). چپ در ایران، به روایت اسناد ساواک – حزب دموکرات کردستان – جلد اول.

١٤- محبوبی اردکانی حسین.(٢٥٣٧ شاهەنشاهی). تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران. چ٢. دانشگاه تهران. تهران

***

گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی:

١- ڕۆژنامەی کوردستان، ژمارە (٩، ١٩٤٦/٢/٢٥ز)
٢- ڕۆژنامەی کوردستان. ژمارە (٢١/٢٠/١٩/١٨- ڕەشەمەی ١٣٢٤هـ/١٩٤٦ز)
٣- ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح. (٢٠٠٧) - ڕۆژنامەی کوردستان (مەهاباد١٣٢٤-١٣٢٥ی هەتاوی) چاپی ئاراس، هەولێر
٤ـ نیشتمان ژمارە١، ساڵی یەکەم، پووشپەڕی ١٣٢٢هـ حوزەیرانی ١٩٤٣ز
٥- سوڵتانی، ئەنوەر. قازی، حەسەن. (٢٠٠٨)، ژیان و شێعرە کوردییەکانی سەیفولقوزاتی قازی، بنکەی ژین، سلێمانی